

BURGERSCHAP EN DIGITALE GELETTERDHEID

De vijf conceptexamenprogramma's maatschappijleer voor alle schoolsoorten en leerwegen zijn in oktober gepubliceerd¹ In verschillende artikelen worden de *M&P*-lezers geïnformeerd over vernieuwde elementen uit de conceptexamenprogramma's maatschappijleer. Eerder las u over de continuïteit en verandering in de conceptexamenprogramma's.² In dit artikel kijken Koen Dogterom en Han Noordink naar de plek van burgerschap en digitale geletterdheid in de conceptexamenprogramma's maatschappijleer.

KOEN DOGTEROM & HAN NOORDINK

Welke elementen uit burgerschap en digitale geletterdheid zijn passend en relevant voor ons vak? Deze vraag stond centraal binnen de vakvernieuwingscommissie toen zij de opdracht kreeg om deze aspecten stevig in de examenprogramma's te verankeren. Een programma dat alle inhouden van burgerschap en digitale geletterdheid dekt, zou echter worden overladen en de bestaande relevante inhouden kunnen verdringen. Tegelijkertijd moesten relevante nieuwe aspecten in elk geval zichtbaar geformuleerd in de conceptexamenprogramma's terugkomen.

BASISVAARDIGHEDEN

In 2021 is de Wet Versterking Burgerschapsopdracht in werking getreden. Deze wet verplicht het funderend onderwijs (primair en voortgezet onderwijs) om op een 'samenhangende wijze kennis van en respect voor de basiswaarden van de democratische rechtsstaat' te stimuleren. Deze wet is aangenomen in een context waarin wordt geconstateerd dat de basisvaardigheden bij leerlingen achteruitgaan. Onder deze basisvaardigheden worden taal- en rekenvaardigheid, burgerschapscompetenties en digitale geletterdheid verstaan. De vakken in de bovenbouw van het vmbo, havo en vwo die hieraan het meest bijdragen zijn volgens het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Weten-

schap (OCW) Nederlands, wiskunde en maatschappijleer. Deze vakken zijn een logische keuze omdat, in tegenstelling tot andere vakken, de inhouden van de vakken grotendeels met de geformuleerde basisvaardigheden overeenkomen. Daarnaast volgen *alle* leerlingen in de bovenbouw verplicht *deze* vakken; ze zijn onderdeel van het 'gemeenschappelijk deel'. Daarom zaten deze vakken in de eerste reeks vakken die hun examenprogramma's konden actualiseren. De groeiende aandacht voor burgerschapsonderwijs en digitale geletterdheid en de daaruit voortvloeiende wettelijke verplichting op het gebied van burgerschapsonderwijs zorgen ervoor dat maatschappijleer in haar opdracht bij het actualiseren van de programma's meer ontwerpruimte toebedeeld heeft gekregen. Om de toenemende ontwerpruimte te rechtvaardigen moesten de inhouden van burgerschap en digitale geletterdheid expliciet een plek krijgen.

Uiteraard is maatschappijleer niet het enige vak waarin leerlingen burgerschapscompetenties verwerven. De concepteindtermen van maatschappijleer zijn onderdeel van een doorlopende leerlijn. Met de conceptkerndoelen burgerschap in het primair onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs wordt bij leerlingen een basis gelegd. In het middelbaar beroepsonderwijs kunnen deze kennis en vaardigheden verder worden verdiept.

RELEVANT VOOR MAATSCHAPPIJLEER

In de *Startnotitie Burgerschap* is de vakvernieuwingscommissie geadviseerd over de vraag welke inhouden mogelijk een plek bij maatschappijleer zouden kunnen krijgen.³ Het gaat dan om gedeelde kennis over democratie en diversiteit, maar ook over het thema digitaal samenleven. Verder gaat het om gedeelde waarden, zonder waardenoverdracht op te leggen. De volgende uitdagingen spelen daarbij een rol:

- het bevorderen van de ontwikkeling van leerlingen in hun rol als burger met opvattingen, idealen en een perspectief op gedeelde waarden;
- het bespreken van controversiële onderwerpen;
- de aandacht voor mensenrechten en kinderrechten;
- de aandacht voor maatschappelijke verschijnselen als discriminatie en uitsluiting;
- de oriëntatie op complexe maatschappelijke vraagstukken als duurzaamheid en gezondheid; en
- het belang van kansengelijkheid.

De commissie was van mening dat burgerschap meer behelst dan alleen maatschappijleer. Daarom is gekozen om binnen de aspecten van burgerschap te kijken naar datgene wat passend en relevant is voor het vak. In de karakteristiek van het conceptexamenprogramma wordt gesteld dat 'maatschappijleer

nastreeft dat leerlingen vrijheid en gelijkheid waarderen als beginselen van de democratische rechtsstaat' en 'zo bijdraagt aan politieke en maatschappelijke waakzaamheid'. Dat vraagt niet alleen om kennis en de beheersing van vaardigheden, maar ook om betrokkenheid en het nemen van verantwoordelijkheid. Deze verantwoordelijkheid bestaat eruit dat leerlingen zich in hun maatschappelijke en politieke oordeelsvermogen verhouden tot bijvoorbeeld democratische waarden, grond- en mensenrechten. Voorbeelden hiervan zijn figuur 1 en 2.

Bij maatschappijleer is er verder aandacht voor thema's en begrippen als 'politiek en macht' (machtsuitoefening en beïnvloeding), de werking van democratie en politiek, de relatie tussen media en politiek en de invloed van media en digitale technologie. Daarnaast zijn er concepteindtermen die bijdragen aan de ontwikkeling van het vermogen tot politieke en maatschappelijke participatie. Deze eindtermen zijn gericht op het oefenen van het sociaal, politiek en rechtvaardig handelen van de leerling; zie bijvoorbeeld figuur 3 op de volgende pagina.

In de conceptexamenprogramma's maatschappijleer worden ook dilemma's besproken die raken aan de spanning tussen ideaal en weerbarstige werkelijkheid, de waarborging van de democratische rechtsstaat en de spanning tussen particuliere eigenbelangen en verantwoordelijkheden en het algemeen belang.

FIGUUR 1 | EINDTERM 'DEMOCRATISCHE WAARDEN, GRONDRECHTEN EN MENSENRECHTEN' (VMBO-BB, -KB, -TL, HAVO EN VWO)

EINDTERM 6 - DE LEERLING LEGT UIT WELKE SPANNINGEN RONDOM WAARDEN KUNNEN BESTAAN. (B)
<p>Het gaat hierbij om:</p> <ul style="list-style-type: none"> • uitleggen wat waarden en normen kunnen betekenen; • vergelijken van waarden bij de inrichting van het persoonlijke en maatschappelijke leven; • benoemen van spanningen tussen en binnen waarden; • uitleggen hoe uit waarden normen kunnen worden afgeleid; • afwegen welke waarden en normen belangrijk zijn in een concrete situatie.
<p>Te denken valt aan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • dialoog aangaan over de grenzen van de vrijheid van meningsuiting; • presentatie over hoe de school kan verduurzamen, en de normen benoemen die hieruit voortkomen; • waarden- en normenkwadrant invullen met de meningen van een aantal betrokkenen bij een actueel vraagstuk; • poster maken over de gedeelde waarden in de klas; • spelvorm die leidt tot het ontwerpen van een ideale samenleving.

FIGUUR 2 | EINDTERM 'DEMOCRATISCHE WAARDEN, GRONDRECHTEN EN MENSENRECHTEN' (VMBO-BB, -KB, -TL, HAVO EN VWO)

EINDTERM 8 - DE LEERLING LEGT UIT HOE DEMOCRATISCHE WAARDEN ZIJN GEWAARBORGD IN GRONDRECHTEN EN MENSENRECHTEN. (B)
<p>Het gaat hierbij om:</p> <ul style="list-style-type: none"> • benoemen hoe democratische waarden terugkomen in grondrechten, het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM) en de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (UVRM); • onderscheiden van klassieke en sociale grondrechten en mensenrechten; • benoemen van verschillende klassieke grondrechten; • uitleggen dat grondrechten bedoeld zijn om willekeur en machtsmisbruik door de overheid tegen te gaan; • beargumenteren welke rollen actoren hebben in de bescherming van de democratische waarden.
<p>Te denken valt aan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • gesprek met gastsprekers bij wie vrijheid in het geding is geweest; • bespreken van rechtelijke uitspraken die zijn gedaan naar aanleiding van de EVRM en die tot maatschappelijk debat leiden; • bordspel maken met grondrechten en mensenrechten; • presentatie over het ontstaan van de UVRM; • bekijken en bespreken van een film waarin willekeur en machtsmisbruik belangrijke thema's zijn.

DIGITALE GELETTERDHEID

Zoals hierboven is beschreven, is er voor burgerschap een aparte set conceptkerndoelen ontwikkeld.⁴ Ook voor digitale geletterdheid is er een aparte set conceptkerndoelen geformuleerd.⁵ Daarop bouwen de toekomstige examenprogramma's maatschappijleer voort. Duidelijk is dat de toenemende invloed van technologische ontwikkelingen en de digitale samenleving zijn plek in het programma moet krijgen. In de *Startnotitie Digitale geletterdheid* is de commissie geadviseerd over inhouden waaraan ons vak aandacht zou kunnen of moeten schenken.⁶

Voor maatschappijleer gaat het dan met name over de maatschappelijke implicaties van digitale technologie en media. Ook gaat het om de ethische aspecten hiervan en de relatie tussen het individu, de groep en de technologie. Het deel dat overlapt met burgerschap verdient daarbij extra aandacht. Verder zou er onder meer aandacht kunnen zijn voor:

- communicatiemodellen;
- hoe overheden met data omgaan;
- het gebruik en misbruik van data om invloed uit te oefenen op politieke besluitvorming;
- data en de bescherming van privacy;
- de plek van technologie in de samenleving en de rol van grote technologiebedrijven; en
- de mogelijkheid dat leerlingen met digitale middelen uiting aan hun maatschappelijke betrokkenheid kunnen geven.

De commissie heeft hierin keuzen gemaakt en besloten om digitale geletterdheid op verschillende plekken in de eindtermen terug te laten komen; in elk geval in zowel het samenlevingsdomein (C) als het politieke domein (D):

- een eindterm in subdomein C3 sociale cohesie, sociale ongelijkheid en de digitale samenleving (zie figuur 4) en
- een eindterm in subdomein D3 Werking van democratie en politiek (zie bijvoorbeeld figuur 5).

Daarnaast is digitale geletterdheid herkenbaar in de eerste eindterm die zich richt op vakspecifieke informatie, communicatie- en redeneervaardigheden. Zie voor deze eindterm figuur 6. De commissie heeft zich naast de geschreven adviesrapporten op deze terreinen ook laten adviseren in verschillende gesprekken met deskundigen.

HOE NU VERDER?

In september 2024 is onder leiding van het College voor Toetsen en Examens (CvTE) de ontwikkeling van conceptsyllabi⁷ gestart voor de vakken met een centraal examen. Dat geldt niet voor maatschappijleer. Met betrekking tot maatschappijleer wordt verder onderzocht in hoeverre een centraal eindexamen wenselijk is en eruit zou kunnen zien. Daarnaast zijn de voorbereidingen voor de fase van beproeven⁸ gestart. Tijdens deze fase beproeven scholen de conceptexamenprogramma's in afstemming met onder andere vakverenigingen, vervolgonderwijs, CvTE en stichting Cito. SLO start begin 2025 met de werving van scholen. De fase van beproeven op scholen start vanaf schooljaar 2025-2026. In dit artikel las u over de plek van burgerschap en digitale geletterdheid in de gepubliceerde conceptexamenprogramma's. Vanaf het moment dat maatschappijleer is opgericht stond de analyse van maatschappelijke en politieke vraagstukken centraal. Uiteraard komt dit onderdeel ook terug in het nieuwe programma. Benieuwd? In de volgende editie van *M&P* wordt op dit aspect ingegaan. ♦

Noten

1. Zie: www.slo.nl/thema/meer/actualisatie-kerndoelen-examenprogramma/actualisatie-examenprogramma/examenprogramma-maatschappijleer.
2. Koen Dogterom, 'Vernieuwing van maatschappijleer. Vakvernieuwingscommissie presenteert conceptexamenprogramma's', in: *M&P* 55 (2024) nr.5, pp.8-11.
3. Alderik Visser & Coen Gelinck, *Startnotitie Burgerschap. Bovenbouw voortgezet onderwijs*, SLO, Amersfoort, 2021, raadpleegbaar op: www.slo.nl/publish/pages/18344/startnotitie-burgerschap.pdf.
4. Zie: www.slo.nl/thema/meer/actualisatie-kerndoelen-examenprogramma/actualisatie-kerndoelen/conceptkerndoelen-burgerschap/@23473/conceptkerndoelen-leergebied-burgerschap.
5. Zie: www.slo.nl/thema/meer/actualisatie-kerndoelen-examenprogramma/actualisatie-kerndoelen/conceptkerndoelen-digitale-geletterdheid/@23474/conceptkerndoelen-digitale-geletterdheid.
6. Hans de Vries & Lydwin van Rooyen, *Startnotitie digitale geletterdheid. Bovenbouw voortgezet onderwijs*, SLO, Amersfoort, 2021, raadpleegbaar op: www.slo.nl/publish/pages/18345/startnotitie-dg-bovenbouw.pdf.
7. Zie: www.actualisatie-examenprogrammas.nl/proces.
8. Ibidem.

Koen Dogterom was als vakexpert lid van de vakvernieuwingscommissie maatschappijleer en is tevens lid van de M&P-redactie.

Han Noordink is als curriculumexpert vanuit SLO betrokken geweest bij de ontwikkeling van de conceptexamenprogramma's maatschappijleer.

FIGUUR 3 | EINDTERM 'RECHTVAARDIG HANDELEN' (VMBO-BB, -KB, -TL, HAVO EN VWO)

EINDTERM 29 - DE LEERLING HANDELT IN SITUATIES WAARIN ONRECHTVAARDIGHEID WORDT ERVAREN, REKENING HOUDEND MET DE DEMOCRATISCHE WAARDEN. (E)

Het gaat hierbij om:

- uitleggen waarom een situatie als onrechtvaardig wordt ervaren;
- uitleggen hoe in die situatie sprake is van onvrijheid of ongelijkheid;
- beargumenteren welke situatie rechtvaardiger zou zijn;
- opkomen voor rechtvaardigheid door het ontwerpen en uitvoeren van een passende activiteit;
- reflecteren op de effecten van het eigen handelen in situaties waarin onrechtvaardigheid wordt ervaren, en op de mate waarin het handelen overeenstemt met de democratische waarden.

Te denken valt aan:

- het organiseren van een campagne voor een vergeten groep;
- opstellen van een petitie tegen snackbars in de buurt van de school;
- brief schrijven voor een organisatie die zich voor vrijheid inzet;
- organiseren van een kledingruilbeurs om *fast fashion* te voorkomen.

Bent u met uw school geïnteresseerd om de conceptexamenprogramma's voor een vak te beproeven in de onderwijspraktijk? Of kent u een school? Stuur een e-mail naar: beproevenexamenprogramma@slo.nl.

FIGUUR 4 | EINDTERM 'SOCIALE COHESIE, SOCIALE ONGELIJKHEID EN DE DIGITALE SAMENLEVING' (VMBO-BB)

EINDTERM 15 - DE LEERLING TOONT INZICHT IN DE INVLOED VAN MEDIA EN TECHNOLOGISERING OP INDIVIDU EN SAMENLEVING. (B)

Het gaat hierbij om:

- uitleggen hoe on- en offline media invloed hebben op socialisatie en identiteitsvorming en op sociale cohesie en sociale ongelijkheid;
- benoemen van mogelijkheden en risico's van online omgevingen voor identiteitsontwikkeling en privacy;
- uitleggen hoe belangen van media van invloed zijn op de inhoud en vorm van berichtgeving;
- uitleggen dat *framing* en selectie van informatie van invloed zijn op berichtgeving en beeldvorming;
- benoemen van voorbeelden van invloed die artificiële intelligentie (AI) op de samenleving heeft.

Te denken valt aan:

- onderzoeken hoe online berichten en beelden van invloed zijn op de identiteit;
- klassikaal bespreken van het effect van de ideaalbeelden uit reclames op de samenleving;
- quiz over de identiteit van nieuwszenders;
- debatteren over de wenselijkheid van overheidsingrijpen op het gebruik van algoritmen door *big tech*-bedrijven;
- bezoeken van lokale en regionale omroep.

FIGUUR 5 | EINDTERM 'WERKING VAN DEMOCRATIE EN POLITIEK' (VMBO-TL)

EINDTERM 21- DE LEERLING TOONT INZICHT IN DE VERHOUDING TUSSEN MEDIA, PUBLIEK EN POLITIEK EN DE INVLOED VAN DIGITALE TECHNOLOGIE DAAROP. (B)

Het gaat hierbij om:

- uitleggen welk effect de veranderde rol van media op de verhouding tussen media, publiek en politiek heeft;
- beschrijven hoe en met welk doel publiek en politieke actoren on- en offline media inzetten;
- aantonen waar *framing* en agendavorming van invloed zijn op politieke besluitvorming;
- uitleggen dat selectie en echokamers van invloed kunnen zijn op politieke opvattingen;
- aantonen van de invloed van platformmedia en digitale technologie op berichtgeving.

Te denken valt aan:

- klassengesprek over de invloed van een filmpje van een influencer over een maatschappelijk vraagstuk op de landelijke politiek;
- onderzoeken bij een actuele verkiezing wat de rol van digitale media in de berichtgeving is;
- reflecteren op de rol van de media op een grote maatschappelijke kwestie van enkele jaren terug;
- onderzoeken van *framing* bij verschillende artikelen over hetzelfde onderwerp;
- klassengesprek over de gevaren rondom digitale privacy.

FIGUUR 6 | EINDTERM 'VAKSPECIEKE INFORMATIE-, COMMUNICATIE- EN REDENEERVAARDIGHEDEN' (VMBO-BB, -KB, -TL, HAVO EN VWO)

EINDTERM 1- DE LEERLING ORDENT INFORMATIE EN VERWERKT DEZE IN COMMUNICATIE OVER MAATSCHAPPELIJKE EN POLITIEKE VRAAGSTUKKEN. (B)

Het gaat hierbij om:

- beoordelen of de geselecteerde en geordende informatie relevant en betrouwbaar is;
- gebruiken van relevante en betrouwbare informatie die zowel binnen als buiten het eigen referentiekader valt;
- verwerken van relevante en betrouwbare informatie naar een boodschap die op het doel en de doelgroep is gericht;
- in online en offline communicatie rekening houden met perspectieven van anderen.

Te denken valt aan:

- muurkrant maken met verschillende politieke visies op een maatschappelijk en politiek vraagstuk;
- de belangrijkste argumenten in een nieuwsitem samenvatten, zodat groepsgenoten deze in een debat kunnen gebruiken;
- maken van een infographic over de kansen en gevaren van het gebruik van artificiële intelligentie (AI) bij het schrijven van tekst;
- presentatie over een maatschappelijk vraagstuk op basis van betrouwbare en relevante informatie;
- misleidende diagrammen en grafieken corrigeren.